

Юрій Бойко

ШЕВЧЕНКОВА НАЦІОНАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ ТА ШЕВЧЕНКОВЕ ЗАСТОСУВАННЯ ЇЇ

Про Шевченка як революціонера, писалося надзвичайно багато, з різних точок зору, з різних світоглядових позицій. Писали на цю тему не тільки ляїки, але й шевченкознавці. В наслідку цього маємо суперечний образ революційности великого поета. Щоправда, ніхто вже не сумнівається в революційному значенні дуже багатьох творів Шевченка. Характер же революційности його писань звівся в основному до двох трактувань. Одне з них: Шевченкові твори розбудили і наснажили національну свідомість українського суспільства, сприяли позитивним явищам у перебігові національної революції й після поразки визвольних змагань 1917-19 рр., ці твори залишилися незмінним збудником устремлень до національної свободи дальших поколінь українства, входячи як революційний фактор в нашу сучасність. Стало підкреслювано романтичний розмах Шевченкового революціонізму. Віддавано данину боротьбі поета проти кріпацтва, як його історичну заслугу, і в цій соціальній площині його протестантизму бачено також і широту ідеї визволення людської особистости від усякого гніту.

Друге трактування революційности Шевченка, хоч і не заперечувало національно-визвольного характеру його поезії, але розглядало цю функцію його творів більш чи менш як історично обмежену, нераз вказуючи на вияви «національної обмежености» поета у цих його поглядах. Немов би тактовно складані коментарі до окремих поезій мали наголошувати для читача цю «обмеженість» Кобзаря. Тут фальсифікація доходила до неймовірних виявів, як от у советському «Кобзарі» видання 1935 року. Для фальсифікування притягувано й міжнародньо відомих вчених, як, напр., О. І. Білецького з його навітленням поеми «Великий Лях».

Шевченкову революційність бачено в площині його, мовляв, інтернаціональної співпраці з Добролюбовим і Чернишевським. Боротьбу проти кріпацтва особливо і не зайво наголошувано, лише висновки з цього, що Шевченко був головно і передусім поетом соціальним, були перебільшені і затьмарювали загальний характер поетичної фізіономії нашого поета. В останніх десятиліттях відродилося фальшування текстів Шевченка, воно було гірше, ніж за царських часів, бо в тій давнині випущені рядки позначались крапками, в останніх же десятиліттях скорочувався текст Шевченка так, щоб рядовий читач не міг помітити скорочень. У «Кобзарі» видання періоду «застою», приміром, «Сон» («У всякого своя доля») був скорочений, випущено рядки про «землячка з циновими гудзиками» і

Шевченкова гідна заява — «вмію та не хочу» — говорити по «здешньому» — зникла. Шевченка використовувано для советської політики антиколоніалізму у третьому світі, як носія інтернаціоналізму, при чому «Кавказ» залишився глибоко в тіні, а «Заповіт», як, мовляв, «програма клясової боротьби», видавався чепуренькою книжечкою в перекладі на багато десятків мов.

На цьому зловмисному перекрученні Шевченкової революційності я не хочу спинятися, її облудний характер загальновідомий, а обурливі деталі, що потребували спростування, я, по можливості без темпераменту, перевів у ряді моїх статей.

Погляд перший, що я його відзначив як погляд національно свідомого українства, в основному правдивий і вимагав би лише докладнішого розроблення літературознавцями на спілку із соціологами та істориками. Така пов'язана співпраця фахівців різного типу багато що уточнила б у нашому вивченні революційності Шевченка, а може поповнила б дослідження новими фактами й висновками. Поки така співпраця наступить, літературознавець не сміє відвертати ока від дослідження революційності Шевченка, хоч, власне, ця проблема і не є переважно літературознавчим об'єктом. Дослідник повинен іти назустріч найскладнішим питанням зі згаданої сфери, обертаючися і в історика і в соціолога, в дослідника соціальної психології різних шарів українського народу Шевченкової епохи і пізніших періодів, в яких поезія Шевченка діяла революціонізує, він повинен стати аналітиком фолкльористики, з якої виростала генетично і далі розвивалась поетова революційність, вивчати вплив його полум'яних творів на дальший розвиток української літератури і політичної думки (що почасти лише робиться). Дослідник повинен насамперед уникати плиткої цитатоманії поетичних текстів Шевченка з додаванням до цього загальних суб'єктивних завваг, збиваючись тим самим на шлях публіцистики.

Треба раз і назавжди сказати, що Шевченко не був у поезії агітатором, його революційність була світоглядово глибинною і виростала з великої поетичної складності, яка мала свій літературний стиль тодішнього часу, однак і ламала їх своєю геніяльною мистецькою силою. З того, що належить літературі, мистецтву слова, виростала його ідейна глибина; неповторність мистецької сили і духової глибини були тим фактором, що діяв ідейно, діяв революціонізує тою мірою, якою сучасники й далі покоління спроможні були сприйняти повнотність його складної словесної тканини.

Сам Шевченко не написав ніякого трактату про революцію і про революційні завдання, він також не написав такої своєї біографії, з якої видно було б, як він практично проводив революційну дію. Що він революційно діяв, як поет, це ясно, інколи видно з разючою ясністю, як от у його поемі «Холодний Яр», чи «Осії гл. XIV», де слово виростає грізно, палюче. Мистецьке, повноцінне, воно разить ворога. Людина такого темпераменту не могла обмежитися лише літературою. Шевченко мусів діяти і як практик-революціонер. І саме ця сторона діяльності поета мало досліджена. У багатьох спогадах сучасників Кобзаря розси-

пано ряд згадок про революційні кроки Шевченка, але перевірка вірогідності виявляє, що такі згадки часто не витримують критики. Кілька разів згадування ряду мемуаристів про те, що Шевченко під час двох перших подорожей по Україні дуже йшов на зближення з кріпаками, імовірно, але не розкриває ні суті розмов, ні можливості організаційно-революційної дії: напрошується взагалі сумнів, що в тодішніх обставинах конкретна практична дія серед суспільного загалу для нього ледве чи була можлива. Відому легенду про те, що Шевченко показував серед гурту селян на маніпуляції із зернами силу народу і безсильність царя, викрив Іван Франко, вказуючи, що це був спосіб польських пропагандистів у їхній дії серед селян. Ця констатація Франка щодо поляків слушна, але постає питання, чому Шевченко не міг би повторити цього пасажу із зернами слідом за польськими пропагандистами. Що поет знався в польській пропаганді на Україні, ясно вже із багатьох дослідів. Відомо, що примітивну під мистецьким оглядом україномовну агітаційну поезію Тимка Падури Шевченко засуджував. І це є непрямою вказівкою на характер практично-революційної дії Шевченка в часах його перших приїздів на Україну з Петербургу. Трудно сумніватися в тому, що він читав селянам у вузькому гурті уривки із своїх революційних поезій, тих, що легко доходили до серця і розуму українського селянина, міг додавати свої коментарі. Що так воно було, потверджує біблійно-релігійний стиль його «Давидових псалмів», вони були розраховані не стільки на інтелігентного читача, як безпосередньо на психіку малоосвіченого або й неписьменного селянина; релігійність, глибока побожна настроєвість зливаються із революційно-політичним кредом поета. Хоч «Холодний Яр» і був гарячковою полемікою проти А. Скальковського, який написав наклепницьку книжку на гайдамацький рух, однак твір Шевченка надавався до революційного збудження народньої маси, серед якої ще жила пам'ять про гайдамаків. Думи про Хмельницького ще співали тодішні кобзарі, і Шевченкові не важко було розширити історичну свідомість братів-гречкосів поезією. «Стоїть в селі Суботові», «Розриту могилу» легко можна було пов'язати з тодішніми археологічними розкопками, підкресливши їх грабжницько-окупаційний характер. Цим Шевченко спирався на історичну пам'ять народу і закріплював її. Повторюю, тут не було наперед наміченої тенденції творів, вони писалися не на поставлене пропагандивне завдання, але муза поетова, творячи, мала відчуття присутності читача. З цього випливала сугестивна сила поезій.

За Шевченкових часів було ще багато народних пісень антимосковського змісту.

«Катерино. вража дочко,
Що ж ти наробила
Степ широкий, край веселий
Та й занапастила».

У своєму оповіданні «Пригоди в дорозі» О. Кониський занотовує початок пісні, що линула зі степу: «Ой, колись була розкіш-воля». Але збірка

оповідань призначалась для видання в Росії і тому пісню не можна було подати в її повному тексті.

Обережні фольклористи знали також, що антмосковські пісні через цензуру не пройдуть, а з середини 19 століття народня пам'ять щодо політичної історії України виразно затиралася, наслідком чого майже не маємо пісень цього гатунку. Краще було із антмосковськими прислів'ями, які у збірці Носа (Симонова) губилися серед різнородного матеріялу і не так впадали в очі цензорів та дійшли до нас.

Шевчено до заслання, як революціонер, спирався на антмосковську свідомість народу, підсилював її, висотував з неї політичний ідеал майбутнього.

«Була Польща, була Польща, а стала Росія» — співав народ. Він зафіксував у свідомості дві політичні структури, які не надто для нього різнилися між собою, але це все таки був початок історико-політичного мислення. Оце саме і закріплював, розвивав Шевченко під час своїх перших повернень на Україну. Позитивним народнім ідеалом була Козаччина. У молодого Шевченка цей ідеал також існував. Він у нього ускладнявся новими революційними ідеями. Серед вільнолюбної інтелігенції українського напрямку вони носилися в повітрі. Назва товариства «мочемордів» була не лише виразом веселости гурту радикальних українських інтелігентів, здогад М. Новицького,¹ що в цьому колі були республіканські ідеї, промовляє до мене; «мочеморди» — це було прикриття, заховання чогось більшого. Також думка О. Дорошкевича в «Етюдах з Шевченкознавства», що Шевченко дещо знав про утопійних французьких соціалістів, не позбавлена рації, і познайомитися міг Шевченко з цим родом соціалізму ще перед засланням.

Шевченко не був «бунтівник», як пробував його на початку советської влади насвітлити Григоруk,² не був він і поетом передпролетаріяту, як його означив Річицький.³ Його революційна концепційність виростала як всеукраїнська, про що мені вже доводилося писати.⁴ Віхи його незавершеної концепційности перед засланням — в його «Посланії», в «Кавказі», у «Великому Ляхові», творах, адресованих не до тогочасного селянства, а до української інтелектуальної еліти, яка переписувала його нелегальні твори.

Автором «Книг битія українського народу» був М. Костомаров, в цьому не можемо сумніватися, беручи до уваги цілість еволюції його ідей, серед яких висловлені в «Книгах битія» були навіть невідомою часткою його поглядів. Одначе й Шевченкові вже у 1840 році була не чужа ідея слов'янської єдности у свободі, як це бачимо з його післяслова до «Гайдамаків». Гострота революційних висловів, політична експресія фрази в «Книгах битія», слід думати, належала Шевченкові. Він міг бути останнім редактором важливого революційно-світоглядowego документу.

¹ М. Новицький, «Мочиморди перед судом сучасників і досліду», *Життя і революція*, 1930, N. 3.

² Є. Григоруk, «Великий бунтар», *Збірн. Тарас Шевченко*, Київ, 1921.

³ А. Річицький, *Тарас Шевченко в світлі епохи*, Берлін 1923.

⁴ Ю. Бойко, «Співець народнього єднання», *Нова Україна*, (Харків) ч. 3, 1942.

Знаємо, що Шевченко був за радикальні засоби здійснення утопії КирилOMETODIIVCIV. Але радикальність не здобула пляну здійснення, ні тактики, ні стратегії передбачуваного бою. Незавершеність революційної концепції Шевченка була обумовлена практичною неможливістю перевести в життя успішну національну революцію. З великою романтичною наснаженістю поет міг лише плекати настрої поготівля в народних масах. Навіть риштовання, на які знісся б український революційний дух, ще не були готові перед періодом заслання. Ситуація змінилася після повороту поета із Азії. Виникли нові передумови до дії, сформувалася концепція, почалася і пряма підготовка до революційної дії.

Загальнознаним є, що заслання незвичайно підірвало здоров'я поета. Досить задокументованою є і та пригнобленість психіки, яка перервала його поетичну творчість на засланні, відоме й те, що лише надія на визволення із заслання виводила Шевченка із духової летаргії. Писання повістей російською мовою було для нього слабою розрадою, в них пригас його геній, і були вони розраховані на потрібний заробіток, з наміром просунути їх на російський літературний ринок нелегальними дорогами.

Дослідникам не вдалося уточнити, в якій мірі Шевченкові щастило розвивати в засланні свою загальну й літературну ерудицію. Відомими є лише нечисленні видання, які потрапляли до його рук. Життя складалося так, що його революційна внутрішня настанова зростала; відчував він на собі стало приниження, знуцання, а навколо спостерігав море зловживань, страждання своїх земляків-солдатів, поневіряння навколишніх «іногородців», але й мужність поляків-засланців. Ролю останніх в підневільному житті Шевченка треба спеціально відзначити. Особливо в оренбурзький період, але також і в Новопетровську. Зберігся малюнок: Шевченко в товаристві поляків. На цьому малюнку, крім Шевченка, бачимо Броніслава Залеського, Юліяна Ковальського, Олександра Чернишова, Томаша Вернера, Євстафія Середницького, Людвіга Турно, Олександра Попеля, Станіслава Домарацького, Людвіга Липського, Балтазара Колесинського.⁵ Не всі з названих осіб були польськими революціонерами, були й просто підозрілі для царського уряду. Але, приміром, Броніслав Залеський мав за собою вже досвід підпілля — річ ще не знала для Шевченка. Польське середовище засланців було для Шевченка вікном в тогочасну революційну Європу. Найважчими роками заслання Шевченка були роки 1855 і 1956, час важкої муштри і безнадійности в перспективі, гострого відчуття свого безправ'я. Новопетровське не було відмежоване від світу, і така подія, як Київська Козаччина не могла багато місяців залишатися невідомою поетові. Він довідався про неї ще в 1855 р., або щонайпізніше в 1856 році. В якій формі мали дійти віломоості про події на Україні, ми не знаємо. Напевно не в усій повноті, бо ніхто з Київщини в цих роках, мабуть, не перебував до Новопетровська, в листах нічого виразно із-за цензури не могло дійти. Але також люди зокола, неукраїнці, що їх доля закидала в Новопетровськ, не могли обійти мовчанкою подій на Київщині, бо ж це

⁵ Л. Хинкулов, *Шевченко і Москва*, 1957.

було либонь найширше заворушення тих часів у російській імперії. Вістка дійшла в період найбільшої безпорадності поета і відклалась десь у його свідомості.

У році визволення Шевченка із заслання події Козаччини вже серед тодішніх сучасників поета не були атракцією. Про них не згадувалося, вони притьмарилися в суспільній пам'яті. Але вони не зникли зі свідомости Шевченка. Вони підбадьорюють його революційний інстинкт. Кобзар не хоче фантазувати на інтимноболючі теми, про які він докладно довідається від ближчих друзів, а тим часом на сторінки його «Журналу» пнуться спостереження і настрої людини, що зустріла довгождану свободу. Він шукає навколо себе земляків, що можуть бути носіями майбутнього світла. І знаходить спочатку ідеальну людину, земляка Скобелева, що серед важких нещаст'я не втратив української душі, а також Андрія Обеременка, про якого нотує у «Журналі»:

«Незалежно від його простої, благородної вдачі, я полюбив його за те, що він за двадцять років нудного, гидкого солдатського життя не опоганив і не принизив своєї національної і людської гідности. Він геть у всьому зостався вірний своїй прекрасній національності. А така риса облагороднює навіть і неблагородну людину».

Нехай Господь пошле тихий кінець твоєму іспитові, мій незмінний друже! І хай поможе тобі Пресвятая Мати всіх скорбящих перейти ці безводні пустині, напитися солодкої Дніпрові води і вдихнути у змучені груди живуше повітря нашого прекрасного, нашого лютого, рідного краю! (Т. Шевченко, Т. IX. Журнал, Чіаго, 1960, с. 103).

Шевченко, повертаючись із заслання, їдучи Волгою, 7 вересня 1857 року вніс до свого «Журналу» знаменні рядки щодо близького побережжя:

«Це царів курган. За народнім переказом, Петро I, подорожуючи Волгою, спинявся на цім місці і виходив на цю гору, через що вона і дістала назву Царського Кургану. Гора ця своєю формою та розміром нагадала мені таку саму гору біля Звенигорода, Київської губернії в селі Гудзівці. Можливо, що й Гудзівську гору якийсь помазанник-пройдисвіт освятив своїм вшестям та земляки мої якось туго заховують у своїй пам'яті подібні посвячення. Вони (земляки мої) чи не здогадуються часом, що коли цар зійде на таку гору, то, мабуть, не даремне, а либонь для того, щоб неситим оком окинути околицю. Коли околиця покажеться неродюча, то він височайше звелить зробити її родючою і тоді потом і кров'ю кріпака угноїться яловий солонець. Земляки мої, мабуть, не без причини не освячують у своїй пам'яті таких урочищ».⁶

Це розрізнення психіки українського і російського народів було вже передумовою революційної активності саме на рідному терені. Щоправда «Журнал» переповнений вказівками на зв'язки Шевченка з російськими людьми ліберального типу, про наявність спільних опозиційних переживань, висловами пошани на адресу Герцена, декабристів.

Але вислови пошани чи симпатій ще не свідчать про співпрацю, про

⁶ Т. Шевченко, *Твори*, т. XI, Чіаго 1960, с. 129.

наявність спільної революційної дії. Серед фактажу Шевченкової біографії кінцевого періоду життя, так, як і молодечого, ми не знайдемо жадного факту спільної з російськими вільнодумцями дії. Обережно висунена Доршкевичем гіпотеза про спілкування Шевченка з Чернишевським і Добролюбовим була обернена радянськими Шевченкознавцями в аксіому, на докладному запереченні якої я не хочу спинятися, бо я це вже робив у моїх друкованих працях кількакратно.

Герцен дуже поважав Шевченка, пробував створити в 1860 р. через Шевченка російсько-українську єдність за допомогою свого повноваженого Андрія Ничипоренка,⁷ однак Шевченко не дався на таку співпрацю.

Російські радянські літературознавці ґрунтовно простежили біографічні факти Чернишевського і Добролюбова. Вони не знайшли жадної вказівки на те, що Шевченко горнувся до цих, за термінологією Леніна, російських революційних демократів, натомість є виразні докази, що обидва «коноводи» пробували використати популярне ім'я Шевченка в своїх цілях. Залучити Шевченка до свого табору вони не змогли, як не зміг до свого, слов'янофільського, залучити І. Аксаков, що найвиразніше виявилось в Шевченковій демонстративній, з національних позицій продиктованій відмові співпрацювати в журналі «Парус». Це заторкаю лише мимохідь, бо це вже з'ясоване в шевченкознавстві. Що Шевченко надіявся на національну революцію в неокресленій для нього ще часовій перспективі, що він духово до неї готував українську спільноту — це вже в шевченкознавстві — майже імпресіоністично-заторкнено, я вже дещо докладніше про це писав, розглядаючи його поезії останніх років життя. Але його практичні кроки в напрямку підготовки української революції так і залишилися не дослідженими. Ф. Прийма, Є. Кирилюк, В. Дьяков дали у своїх працях мряковинні натяки на це. Але передусім з цензурних причин вони не могли виразніше висловитись.

* * *

1855 р. на Україні розгорнулася несподівана подія, яка дістала назву «Київської Козаччини». Саме тоді провадила Росія виснажливу і невдалу для неї війну проти Туреччини і її західноєвропейських союзників, які висадили в Криму разом з турками своє військо. Змагання з французами і англійцями було для імперії не під силу. Уряд проголосив «народное ополчение», за виїмком деяких губерній, зокрема київської. Українське селянство згадало про козацьке «ополченіє» 1812 р. за часів наступу Наполеона Бонапарте на Росію. З надією на відновлення козацтва пов'язувано визволення від кріпацтва. Згадувано часи давнини, коли селянство визволилося в національній революції, здобувши волю. Чутка міцно опанувала народні маси. Постало переконання, що урядовці й священники ховають царський маніфест про відновлення козацького війська, розгорнулася народня ініціатива творення козацьких загонів. Рух обхопив повіті: Канівський, Таращанський, Васильківський, Черкаський, Звенигород-

⁷ Шевченківський словник, Київ, 1977, т. 2, с. 48.

ський, Київський, Уманський, а також заторкнув Радомський і Липовецький. Селяни покинули працювати на поміщиків. У їхньому розумінні вони вже були вільні від панщини і податків, їм належить і земля, яку вони обробляли. Священиків примушувано читати царський маніфест про волю і козацтво.

Спочатку уряд хотів трактувати цей рух як патріотично-імперський, як вияв бажання битися за Росію і як антипольський, спрямований проти польських посіlostей на Правобережжі. Пробиано словесно втихомирити селян, але це ніяк не вдавалося. Селяни виявили революційну ініціативу. Організовано вони перейшли в наступ проти війська, особливо в селах Биковій Греблі, Березовій, у м. Корсуні, озброївшись списами та дрючками. Проти ворохобників військо вжило вогнепальну зброю. Багато повстанців лягло трупом. Подолані у боях, ув'язнені й карані на тілі, вони не чулися морально зламані й кляли москалів. Чимало ув'язнених вислано на Сибір.⁸

В листах до Шевченка не могло бути згадки про Київську Козаччину тому, що вся Шевченкова пошта контролювалася його старанними військовими «опікунами». Але чому в журналі про це немає згадки?

В журналі Шевченко був сміливіший, аніж його сміливі російські й напівукраїнські знайомі. Його нотатка про повстання в Китаї свідчить про це промовисто. Але інша справа, що і як треба робити ближчим часом на Україні. Це було найважливіше й найінтимніше, що як попаде ненароком у руки жандармів, буде підставою для знищення революційної ідеї в її сповиточку.

Шевченко вже на засланні здобував досвід конспіратора. Про себе він у листах писав, як про свого знайомого Дармограя, про свої картини, як про сувої матерії. Про Катеринославський селянський рух поет записав у щоденнику, як про сумну подію.⁹ Масове утікання селян з Катеринославщини і Херсонщини на вимріяну волю (з двох лише повітів — 9 тисяч втікачів) під владу якогось царя, в золотій шапці, що сидить десь у Перекопі, роздає людям волю, а російські чиновники не мають над ним влади; що втікання до Перекопу безсило ущухло, коли виявилось, що це лиш новий селянський міт,¹⁰ сповило душу письменника журбою. І так протиставилися дві великі події у свідомості поета: одна — Київська Козаччина з її огляданням на українську історичну традицію, з революційним активізмом мас, і друга — пасивна мрія про волю, відірвана від історичної пам'яті. Перша надія викликала оптимістичні міркування про Царів Курган, а друга — лише біль. Все це разом узятє давало матеріал для роздумів над тактикою і стратегією визвольної боротьби. Звідси почалася і творчість Т. Шевченка нового періоду.

Перший творчий крок по повероті із заслання зроблений революційно. «Юродивий» залишився незакінченим. У цій поемі хотів Шевченко зазир-

⁸ *Україна*, 1929, липень-серпень, стор. 82-87.

⁹ *Журнал*, 22 січня 1858 р.

¹⁰ М. Антонович, Вірш Шевченка «Мій Боже милий...», *Річник Шевченко*, 8-9, Нью-Йорк, 1961, с. 21.

нути в Сибір, показати ширше засланих декабристів. Але як пов'язати декабристів з ідеєю розвалу Імперії? Це було б штучно, і Шевченко обмежився самим лише початком поеми. За писання «Неофітів» Шевченко взяв у грудні 1857 року, протягом чотирьох днів твір був готовий. Але відомо, що існували паралельні варіанти, їх, мабуть, написано пізніше, значить поет кількакратно застановлявся над текстом. М. Острик вважає «Неофіти» історіософічним твором.¹¹ Це, дійсно, так. За декорацією античного Риму советські дослідники останніх десятиліть бачать розправу Миколи I з декабристами, здебільшого спускаючи з уваги розправу над Кирило-Методіївцями. Шевченків історизм виходить за межі цих двох подій. Він бере проблему — тиран і носії чистої правди в універсальній площині. Ідея «всепрощення» постала тут у Шевченка виразніше, ніж у попередніх його творах. Вона зформувалася на основі переконання, що пізнання святої правди найширшою народною масою стане такою всезагальною річчю, як це було з первісним християнством, і в такому разі, як і на зорі християнства, не буде сили, яка б могла протиставитися ідеалу справедливості. Щоб це сталося, нові апостоли повинні володіти могутнім словом, вони мають бути здатними на великі жертви. «Неофіти» передбачають загибель Імперії.

Російська тогочасна сатира так далеко не доходила. Тут виявилось революційне українство Шевченка. Куліш радив йому не друкувати цього твору. Шевченко обурився. Він, звичайно, і не думав про друк. Твір мав розходитися поміж певними людьми, в рукописних копіях. У відміну від російських т. зв. революційних демократів, яких можна пов'язувати хіба із звульгаризованим на російському ґрунті французьким просвітительством (35 томів енциклопедії, зредагованої Д. Дідро і д'Алямбером, були для них за важким багажем!)

«Неофіти» своєю релігійною насиченістю, молитовністю, протистоять «просвітительському» атеїзмові Чернишевського. У «коновода» російських революційних демократів можна шукати в романі «Что делать?» раціоналістичну прямолінійність романів вернейського мудреця, постаті героїв Чернишевського діють, немов ляльки на шнурку. У російського автора вони позбавлені будь-якого мистецького глянцу. Шевченко був носієм мистецької складності, романтичного взгляду в тайни буття, сплітав на останці романтику з мудрою клясикою. І якщо він доторкався досвіду енциклопедистів, про яких він згадує, то хіба у своїй вірі в людський розум, у надзвичайне значення науки. З цього висновок для нього — якнайбільше масове поширення знань. Знання мало б відіграти руйну роль супроти прогнилого світу рабства — і тоді «будуть люди на землі». Звідси двораменність Шевченкової революційності — намір широко, сміливо нести науку в українські народні маси, з другого ж боку, підготувати безпосередньо революцію. Масова народна туга за волею існувала, існувала у становленні й активність, але вона була лише частинно оперта на українську традицію вона була до болю сліпою. Цей стан вимагав двораменності дії: в поезії і в реальному житті.

¹¹ М. Острик: «Неофіти», *Шевченківський словник*, 1977, Т. II, с. 44-45.

Після «Неофітів» і «Юродивого» наступає довша павза щодо творення нових поезій. Шевченко обробляє колишні свої захаяльні твори і уважно розглядається навколо. Сповнений почуття відповідальності перед українським народом, він оцінює імперську ситуацію, переймається ідеєю покликання на роллю провідника національно-визвольних стремлінь. Йому ясно, що обережні Куліш і Костомаров не можуть прокласти шлях у майбутнє. Ні спогади, ні листування, ні «Журнал» не вказують на відродження колишньої близької дружби цих трьох особистостей. Спільне барвисте минуле в шуканні національної долі лишалося позаду...

* * *

«Сон» («На панщині пшеницю жала») написано 13 липня 1858 року. Сон нещасливої селянки коло свого немовляти. Ця поезія не є бойовою. Але тужливість її вражала і вражає навіть сьогодні. Мрія селянки — про майбутнє щастя її дитини — сина Івана, вільного від кріпацтва, господаря на власній, вільній землі... Поет маніфестує центральне ядро своєї революційності: повалення кріпацтва і безплатне наділення селян землею. Саме носійкою цих ідеалів вважав Шевченко Марію Олександрівну Маркович. І тому з такою чулістю, сердечністю вітав її поезією, величаючи її своєю донею, марно сподіваючися, що вона продовжить його революційне діло.

В «Подражанії XI псалму» підніс поет роллю поетичного слова в боротьбі, віру, що слово своєю силою може творити чудеса. Надіючися на геніяльну чудесність своєї революційної поезії, він дуже дбав про її нелегальне поширення. «Ісаія. Глава XXXV» — це не що інше, як ораторія во славу нового світу, що постане для довготерпеливих убогих невірників. «Веселії села», прийдешній земний рай, змальовано з біблійною екзальтацією. Він, цей рай, настане, коли незрячі дива Господні побачать, коли німим отверзуться уста. Поета хвилює просвітительське чудо. Бо коли мільйони усвідомлять свою людську гідність, тоді поневоленню настане кінець. Біблійний текст проєктується, накладається на основну ідею просвітництва. Раціоналістичне просвітительство перекладається в чужі йому релігійні рамки. У цьому просвітительстві надія схрещується зі звірою. Особливо в поезії «Не нарікаю я на Бога»,

Орю,
Свій переліг-убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жнива
Колись то будуть!.. І дурю
Себе таки, себе самого».

Поет каже, що він сіє «волею ясною» і «розумом», а посів якщо і не дасть «доброго жита», та все таки

«лучше одурить себе таки, себе самого,
Ніж з ворогом поправді жить».

З просвітницької перспективи Шевченко пише

«І день іде, і ніч іде
І голову схопивши в руки,
Дивуєся: чому не йде
Апостол правди і науки».

З цієї ж таки просвітницької настанови історіософічно дивиться поет і в поезії «І Архімед і Галілей». Та ця поезія оптимістична. Наука пішла на службу владущим, але майбутнє обіцяє щось зовсім протилежне!

«Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати
І будуть люди на землі».

Цілком альтернативно звучать поезії «Я не нездужаю нівроку», «О люди, люди небораки», «Подражаніє Іезекіілю, глава 19» і «Осії глава XIV». Саме в останній іде мова про Україну, і тільки про неї. Ідея революційного змагу запалює душу поета, нею напоєні згадані нами поезії, революційний настрій звідси променює і на інші твори того часу. «Молитви» — це вже поєднання революційності із мудрим євангельським просвітництвом. В поезії «Бували війни» невблаганна Немезида вже дала свій присуд імперському дубові, коріння якого вже догниває, і одвічні зрадники України, «дядьки отечества чужого», не врятують колоса, і сморід від його гнилого падіння розвіється:

«А ми помолимося Богу
І не багаті, і не вбогі».

Якщо врахувати специфіку поезики Шевченка останнього періоду, то під «не багатими» слід вважати не пересичених усіма «добрами землі», а під «не вбогими» освітлених наукою людей, що спираються на євангельську добродичність.

Синтезу двох підходів до життя знайдено. Світла наука має сполучатися із невблаганно-революційним поготівлям. Тут не було місця для опортунізму. Шевченкова ненависть до заспокійливого лібералізму заакцентована окремими творами, «Колись то ще, во время оно» — твір не випадковий, він сатирично натякає на реформенний дух перших років царювання Олександра II.

Справжня поезія не може і не повинна створювати політичну програму. Натомість може вона започаткувати стратегію боротьби й дати переконання в перемогу. Це завдання і покликання Шевченко виконав.

Поезії Шевченка ширились не тільки через друк, але й інтенсивно й рукописними копіями, серед цих копій були і його політичні твори, що ще за життя поетового оберталися в революційну зброю. Легальним друком з'явився за кордоном в 1859 році ляйпцігське видання «Новые стихотворения Пушкина и Шевченко», з багатьома помилками тут вміщено «Кавказ», «Холодний яр», «Заповіт», «Розриту могилу», «За думою

дума», «І мертвим і живим». Щоб охоронити себе від арешту, поет мусів перед поліційними чинниками заявити, що його твори з'явилися в Ляйпцігу без його дозволу і потрапили закордон без його сприяння. Але в тому ж році його поезії знову надруковано в Ляйпцігу вже без творів Пушкіна, і тут мабуть була вже українська рука, яка й переправляла в Імперію надруковане.

(Далі буде)

Юрій Бойко

ШЕВЧЕНКОВА НАЦІОНАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ ТА ШЕВЧЕНКОВЕ ЗАСТОСУВАННЯ ЇЇ (Закінчення)

Незадовго до арештів Кирило-методіївців на одному з київських будинків поліція зняла проклямацію, яка могла походити лише з кіл молоді київського університету.

«Браття! Настала велика пора, пора, коли маємо змити ганьбу, нанесену попелові наших батьків, нашій рідній Україні підлою рукою вічних ворогів наших. Хто з Вас не підійме руки за велику справу? За нами Бог і добрі люди, вірні сини України, вороги кацапів».¹²

Не всі Кирило-методіївці були виарештувані. За свідченням Пільчикова, до них належало щось коло 100 осіб. П. Зайцев у книзі «Життя Т. Шевченка» писав, що по арештуванні Кирило-методіївських Братчиків постанала у Києві нелегальна українська підпільна організація, яка, однак, через брак політичної досвідченості, занепала. Шевченків послідовник, магістер Головка у Петербурзі, говорив, очевидно, з молодечим перебільшенням про «тисячу» прихильників Шевченкових ідей. Щось у цьому вислові було реального, бо коли прийшла жандармерія до Головка з обшуком, він вистрілив у жандарма, а тоді застрелився. Це самогубство натякає, що за Головком стояли його товариші, яких він не хотів видати поліції.

Бувши керівником Бібліографічного відділу Інституту Шевченка при Академії Наук в 1934-1935 рр., я розпоряджав коротким описом архівних даних про численні цензурні заборони Шевченкових творів, а разом з тим і про людей, переслідуваних за популяризацію його революційних поезій. Тим п'ятдесятникам, яких заарештовувано, приписувано й участь в російській організації «Земля і воля», але кожного обвинувачувано також в українському «сепаратизмі» (саме цей термін і був ужитий в архівних даних, хоч «Земля і воля» ніяк не підтримувала «сепаратизм»).

Уже в 30-тих роках мені було ясно, що революційна молодь, втративши на початку 1861 року свого провідника, не могла ще вийти зі своєї програмової аморфності, не спромоглася виробити революційної практичності. Тому частина пішла в лави російських революціонерів, а

---

¹² П. Зайцев: *Життя Тараса Шевченка*, 1955, с. 192.

частина стала на шлях аполітичного культурництва. Так з лона українських 50-ників постали, з одного боку, яскраві представники російської революції, промостивши шлях таким російським 70-никам, як українці: Желябов, Лизогуб та інші, з другого боку, люди типу безпрактичного Радюка, героя роману «Хмари» Нечуя-Левицького, а також спритнішого легального діяча, що не відірвався від українського протонародного ґрунту, Семена Жука в романі Кониського «Семен Жук і його родичі». Вони стали читачами «Основи», а то й дописували до неї. В «Основі», органі, який Шевченко перед смертю плянував, як «свій», культивовано пам'ять великого поета, але Куліш і Костомаров укупі з В. Білозерським і не могли з цензурних причин, і не потрапили з огляду на своє зопортунізування зберегти щось виразне із революційних заповітів Шевченка на сторінках «Основи», революційні поезії проводиря українського світу не могли там з'явитися, але й інші поезії його друкувалися з великими пропусками. По смерті Шевченка відразу повіяло духом «українофільства».

* * *

1855 рік був роком виникнення українських революційних груп у Київському і Харківському Університетах, поштовою для цього була саме Київська Козаччина, що наснажувала і Шевченка вірою в революційні здатності українського народу.

Не лише мої спогади з молодечих років про реєстр архівних даних є важливими, але і натяки у працях Ф. Прийми, В. Дьякова, М. Яворського і Ф. Савченка також у фоліанті «Деятели революционного движения в России»... т. 1, ч. 2. Дані з 20 рр. лише згадували окремі імена з дуже скупою характеристикою, з якої не впливав образ українського руху 50-тих рр., новіші советські шевченкознавці причіплюють до імен лише налічку «російсько-українського руху», що явно продиктоване ідеологічними приписами сучасної похмурої дійсності на Україні. Глянути незалежно на ці прізвища, розшукати в страшенно обмежених відомостях про них ті штрихи, які свідчать про їхню українську революційну окремішність — це значить висунути гіпотезу про національно-визвольний рух другої половини 50-тих рр. минулого століття, гіпотезу про українське революційне тло для Шевченка наприкінці його життя. Оце саме й роблю в дальшому ході моєї розвідки.

* * *

Перш, ніж шукати контактів з молоддю на Україні, Шевченко мусів оглянутися навколо себе в Петербурзі. Із щирих Шевченкових друзів, п'ятох братів Лазаревських, тільки двох — Івана і Олександра — можна вважати революційними послідовниками поета. Обидва вони познайомилися з Шевченком у Петербурзі 1858 р., обидва були студентами, оберталися в гарячковій студентській атмосфері, але спрямовуючі стимули діставали саме від Шевченка, з яким зустрічалися дуже часто. Іван Матвійович багато переписував поезій Шевченка, і не тільки для себе. Він їх поши-

рював, для себе ж мав окрему збірку, власноручно підготовану. Його приваблювали твори 1858-1960 рр., але й «Великий Лях». Олександр Матвійович захопився Шевченковим критицизмом козацької старшини, і навіть тоді, коли вже простигла молодеча кров, він присвячувався дослідам паразитизму українських старшин, «варшавського сміття, грязі Москви», — дядьків отечества чужого», доходячи аж до тенденційності. В петербурзькому гурті я виділяю особливо Честаховського, про якого уклалася думка, що він був мрійливий романтик. Це тільки частина правди про нього. Уважна аналіза його листів показує, що його романтизм сполучався із вдумливістю, із розмахом в українське майбутнє, але йому зовсім не бракувало практичності. Перевезення тіла Шевченкового з Києва до Канева, поховання над Дніпром з тисячами учасників, спорудження великої могили потребувало не тільки масового ентузіазму, але й великих організаційних здібностей, з якими Честаховський перемагав великі труднощі. Шевченкознавці легковажно збули практично-революційну пропаганду Честаховського на могилі, прилучили цю пропаганду до злісних легенд, творених навколо могили шляхтою. Це легковаження Честаховського в укр. шевченкознавстві поставало з того, що не ураховано було фактор українських п'ятдесятників. У Петербурзі Честаховський, як підручний Шевченка у практично-революційних справунках, конспірувався. Але, коли поет помер, скинув Честаховський конспіративні пута. Серед зібраних на Тарасовій могилі розказував він про Шевченкові турботи визволення селянства, з відвічно належною їм землею, звертався до державних ідеалів Козаччини, продавав Шевченків буквар, на який завдяки палкій красномовності пропагандиста селяни накидалися, ширив Шевченкові брошурки з серії «Сільська бібліотека». В листі до Черненка Честаховський писав:

«Ще сонечко на небі сяє, а наше сонечко святе, батько Тарас, великий світ України, уже востаннє сховалось за темну гору, відкіль уже його ясного нового світу більше не побачить рідна земля українська з своїм добрим людом козачим. 10-мая в сім часів пополудні наш дорогий і любий Кобзар улігся на вічні віки у своїй новій хатині, відкіль уже не вийде більше подивиться на світ Божий, своїм ясным козацьким поглядом не окине неньку Україну, не почує більше його нової та голосної пісні добрий люд козачий, а та пісня, що проспівана ним, нехай буде піснюю благовісти для молодого козачого покоління і направляє к добру, честі і користі народної кожного чесного українця».

В цих кількох рядках чотири рази згадано козацтво. Сумні урочистості на могилі Честаховський насичує старовинними козацькими піснями. Для нього — Козаччина — Шевченко — майбутнє України — є нерозривними ланками. Протягом ряду днів і ночей творив він на могилі літургичний настрій, організовуючи співи козацьких пісень впереміну з панахидами.¹³ Про Честаховського переказувалися серед селянства легенди:

¹³ «Киевская Старина», 1898, Н. 2.

«Як жив Тарас, то оцей чоловік точнісінько іде по його сліду. Це якийсь пророк, бо кажуть, бачили його чи у Хмільній, чи якийсь другий слободі, що ніс на собі величнний хрест сажнів з двадцять... і хоч би він сам і не признавався людям, що пророк, то все таки видно, що се щось не просте».¹⁴

До 50-ників у Петербурзі, здається, належав і Данило Каменецький, даремно, що був довіреною особою у Куліша. У друкарні Пантелеймона Олександровича він включив у видання «Кобзаря» 1860 р. дещо всупереч цензурній забороні, а до ряду місць, виключених цензурою і позначених рядками крапок, він надрукував окремі вклейки, що їх Шевченко допілював в примірники для найпевніших знайомих. На таке Куліш не пішов би, він стримував Шевченка від радикальних кроків, рахуючи на царські реформи. З Харкова в Петербург переселився Феохтист Хартахай, грек з походження, але який же полум'яний український патріот! Енергійний, рішучий, він був зачарований поетом. До петербурзької групи, видно, належав і Федір Дейкун-Мовчаненко, бо не дарма Шевченко подарував йому «Кобзар» 1860 р. із вклейками. Так виглядає, що зв'язковим між Петербургом і Україною був Петро Лобко.

У російськомовній біографічній розвідці про Шевченка О. Кониський подав загадковий факт: наприкінці 1860 р. до Шевченка щоденно заходив художник-земляк Орловський; між ними точилися розмови, що не могли заспокоювати поета. Відомо, що Шевченко допоміг Орловському влаштуватися на студії в Академію Мистецтв. Але чи ця справа вимагала щоденних відвідувань уже хворого поета? Орловський був свіжоприбулою людиною з України, можливо, що й він належав до п'ятдесятників.

Петербурзьке студентство було середовищем, з якого могли легко вирости українські борці за волю. З сутінків конспірації вони вийшли наверх, коли вже Шевченко помер 1861 року. Але вони ж були у петербурзьких високих школах і в 1859, і 1860 роках. 1861 року розгорнувся в Петербурзі студентський штрайк. Заводяк поліція виловила. Це були Іван Домашевич, Павло Гальченко, Василь Гасовський та інші.¹⁵

Всіх їх замкнуто спочатку в Петропавлівську фортецю, а далі переведено в Кронштадт, згодом випущено на волю. Харків постачав революційні сили в Петербург. Іродіон Іванович Костенко, народжений на Переяславщині, син священника, перемандрував із харківського університету в Петербурзький, вплутався у студентські заворушення і був засланий у Перм.

* * *

Ми досі ще не маємо ні скільки-небудь докладної історії української політичної думки, ні історії українського революційного руху. Сурогатом править «Історія українського письменства» С. О. Єфремова. В ній міститься огляд розвитку нашої літератури і громадсько-політичного руху.

¹⁴ Там же.

¹⁵ *Деятели револ. движ. в России*, т. I, с. 2.

Наше відродження після миколаївської реакції починає Єфремов з активізації Куліша, початковий стан руху бачить дослідник у постанові «Основи». Українофільство прийнято вважати початком відродження варіанту кирило-методіївства, а виникнення київської «Громади» 1860 р. береться як дату народження українофільства, що з певними відмінами проіснувало до постанови української національної революції.

Шевченкові в цьому русі приділяється багато уваги. Але Шевченко для українофілів і збіднений і не до кінця зрозумілий. В єфремівську схему треба включити те, що славетний учений через недоступність матеріалів не помітив. Під впливом Київської Козаччини на Україні з 1855 року виник переважно студентський рух, він був радикальний, з кінцевою революційною метою. Цей рух ішов назустріч ідейному спрямуванню Шевченка, а Шевченко ішов назустріч цьому рухові. Це було те, що наклонувалося і виявлялося рядом цікавих симптомів, що заглушувалося, але не цілком заглухло і після селянської реформи. Тут місця для федералістичних ідей не було. Люди шукали і намащували Шевченкову революційність. Де вони, ці люди, були? В Києві, більше в Харкові, трохи а Полтаві, а ще й одинаки в розпорошенні. Це були Василь Гнилосир, Петро Завадський, Залюбовський, Тишинський. Рання діяльність Петра Єфименка, Павла Чубинського, Олександра Кониського належить також сюди. З ними був Андрій Потебня, брат славетного філолога, підполковник Андрій Красовський, військовик Володимир Синегуб. На Черкащині мали вони однодумця, учасника Київської Козаччини Івана Запорожця. Агапій Гончаренко, що започаткував в Америці українське життя Шевченковим «Кавказом», також належав до цього гурту — його шлях — Атени, заперечення в Шевченковому дусі візантійщини російського православ'я, Лондон, де він працює у друкарні Герцена, але не пристає на його російські позиції, а тоді Америка.

Друга половина 50-тих років була цікавим часом. Імператор Олександр II при коронуванні проголосив блискучу, спокусливу промову, зміст якої зводився до ідеї: краще зробити революцію згори, аніж допустити до революції знизу. Довгий шерек засланців повернено в центральну Росію, донощики перелякалися, адміністрація на деякий час не знала, що дозволено, а що заборонено. Суспільство поділилося на кріпосників з правом боронити кріпацтво і на лібералів, що готували повалення кріпацької системи, а слідподу росли революційні парості. Переглядаючи «Черниговский листок», що його видавав Леонід Глібів, я натрапив на вістки про ряд ніби плянових підпалів в українських селах, вони були і поза Україною. Це було діло російських нігілістів, які керувалися гаслом, «Чим гірше, тим краще» — хотіли спровокувати селян до бунту, байдуже, чим він закінчиться. Існувало тоді об'єднання, яке називалося «Гласность». Можливо, що українським відповідником була групка у Москві з назвою «Вертеп». Знаємо лише, що туди належав Матвій Якович Свириденко, прихильник недільних народніх шкіл. Закінчився цей період в російських громадських й державних колах свідомістю, що українська загроза, за висловом Каткова, страшніша за польську. Міністер Валуїв уже спрямовував удар 1863 р. не на українських революціонерів, зрештою, однаків,

а на українофілів і свою форму «не было, нет и не будет» спирав він на аргументацію українських яничарів того часу.

* * *

Перші початки діяльності 50-ників — це був процес їхнього гуртування і шукання потрібної дії. Були розмови про знищення царської фамілії. Це було нібито наслідування думок деяких декабристів, але «Неофіти» вже десь у 1858 році в копії могли бути в Харкові, де все зав'язувалося. Декабристи — це було давнє, а свіже, нове звучало:

«Не громом праведним, святым
Тебе уб'ють — ножем тупим.
Тебе заріжуть, мов собаку».

М. Яворський («Україна в епоху капіталізму», 1924, с. 369), твердить, що член харківського товариства Завадський «виготовляв статті для поширювання між народом. Він склав з тією метою», замітки в вигляді казки про невідповідність для народу монархічного правління, «Поучення» для простого народу, що в них, між іншим, говорилося: «Народові треба знати, які порядки були в нас встаровину і що в них було гарного, що треба перемінити і як би це треба зробити».

Драгоманов, у своїй «Автобіографії» згадує про студентський гурток 1859 року в Київському Університеті, твердячи, що в цьому гуртку було стремління до національного самоозначення супроти поляків і росіян. За його словами були і мрії про Українську республіку, але Драгоманов до цього гуртка не належав.¹⁶

Загальновідомим є, що Шевченко після заслання хотів, нарешті, одружитися, оселитися на Україні і здобутися на сімейні радощі. Ця його мрія уложилася в ряді чудових поезій, і його прагнення зажити сімейним життям досить досліджені в шевченкознавстві. Матримоніальними цілями була позначена його подорож на Україну влітку 1859 р. Але це була не єдина подорожня ціль його. В Петербурзі знали, що на Харківську групу впали 1858 р. перші переслідування в епоху реформ: 13 студентів виключено з університету. Відомо було, що студенти вже посилено продають українські книжки, роз'їзджаючи по селах. Частина виключених перейшли до Київського університету. Шевченкові треба було придивитися, хто ці молоді люди, дати напрямок їхній діяльності. Не зважаючи на особливу стежу поліції, Шевченкові пощастило побачитись із Іваном Мироновичем Запорожцем, учасником Київської Козаччини 1855 р. Поет подарував йому свій «Кобзар» із присвятою. Коли поета, після провокації Табачнікова, поліційно спрямовано до Києва, Шевченкові вдалося там чи то через Стефанію Лободу, чи у господі Ю. Ботвиновського, який узяв Тараса Григоровича у поліції на поруку, чи може у В. Гудовського або у В. Пашковської, бо і у них він мешкав, знайти контакт із київськими полі-

¹⁶ О. Мицюк: *Українські хлопомани*, Чернівці 1933, с. 51.

тичними однодумцями. Недільні школи вже перед тим на Україні започатковано. Навряд чи може бути сумнів, що саме Шевченко піддав своїм друзям ідею широкого розгорнення шкільництва, в якому виклади проводилися б українською мовою з українським національно-революційним забарвленням. Після примусового повороту Шевченка до Петербургу раптом розгорнулося творення цих шкіл по Україні. Їх нараховують до 110. Більшості з них вдалося надати українського характеру, хоч не вистарчало українських вчителів і українських підручників. Отоді й виник у поета плян видати серію навчальних підручників для народу. Так постав восени 1860 року його «Буквар южнорусский». Це була книжечка на 24 сторінки. Видно, як важко давалося Шевченкові вкладатися у вузькі цензурні рамки. Зі свого перекладу «Давидових псалмів» він вибрав досить невинні місця, випустивши те, що гриміло у нього революційною мужністю. Важливими, одначе, були козацькі думи. «Дума про пирятинського попавича Олексія» і «Дума про Марусю попівну Богуславку». Морально — релігійна традиція в'язалася тут із українським патріотизмом. Високий мистецький рівень козацького епосу мав зачіпати глибинні струни людської душі. З полегшею зідхнув він, коли брошурка проскочила через цензурні рогатки. Далі перед автором букваря стояло завдання дати неграмотним підручник арифметики, щоб вирвати їх з під влади грошовитих пройдисвітів, відомості з географії й етнографії, щоб проста людина знайшла себе в просторі, в своєму оточенні, а потому аж мала йти українська історія і повинна б вона бути просторою книжкою, бо коли буквар коштував 3 копійки, то історію належалося би продавати по 10 копійок. 4 січня 1861 року він писав до Чалого: «Якби Бог поміг оце мале діло зробіть, то велике б само збилося». Перед духовим зором Кобзаря поставали вже незліченні лави національно освідомих земляків, і хто ж би їм тоді спромігся поставити перешкоди для влаштування життя по власній уподобі.

Шевченко нервувався, робив великі зусилля, щоб спочатку в «малому ділі» досягнути успіхів, щоб готувати мільйони до «великого діла», але смерть перервала його зусилля.

У 1860 році один із найактивніших у харківській групі В. Гнилосир в імені всього гурту писав Шевченкові:

«Хто до кого, а ми до Вас, коханий пане, шануючи Ваше письменство і розум, кидаємося прохати поради в такому новім ділі, як діло введення нашого язика в тутешніх школах... Люд наш ще може мовчить, і велика праця малої купки людей, опріч може Вас, минала й минає його, як всякий *світ істини*. Скажу по ширій правді — не велика надія, щоб у Харкові доля приголубила оце нове діло. Тутешній люд чимало позабував дечого свого рідного, якось трохи окаянів — й далі й далі... загубе і останні шматки своєї самостійности... себто... та Вам, Тарасе Григоровичу, нічого доказувать... Широ вірую, що тепер і для України починається переходна пора і що се діло треба віддати на людську волю і силу історії, а ця щось дуже закудлана... Коли діло се не дурниця, то ніхто не зупинить його... Почин, добродію, виступа тихисенько в отсю заверуху (мов чуче то таємне) в далеку дорогу, благословіть же оці думи на своїм порозу... Нехай

діло буцим само собою вирина... Просю Вас по ласці... будьте невсипущі, як колись й щедрі на почин — орудуйте нами, як знайдете кращим».¹⁷

Те, що і Шевченко, і Гнилосир не забували многозначуще «діло», легко не пішло. Смерть поетова була і моральним і організаційним ударом. Поліція вже в 1860 році громилла початки цього революційного діла, почалося переключування на «українофільство», шкільництво хоч існувало до 1862 р., втрачало свою революційну значущість і оберталось в культурництво, що і його влада не хотіла стерпіти.

Не все, одначе, заглухло, були розпачливі заходи прокласти дорогу національній революції. В Золотоноському повіті 1862 р. знайдено проклямацію. Вона досить простора, цитуємо з неї лише особливо важливий уривок:

«Повставайте, добрі люди, як воно колись було. як гайдамаки подякували панам. Робіть так, як діди ваші, то буде ваша сила, бо ваша воля, ваша правда. Коли усі повстанете, то що вам хто зробить, вас багато, уставайте тільки всі зараз, то ні пани, ні москалі вам нічого не зроблять. Пани не хочуть давати землі, а земля ваша, уся ваша, бо ваші прадіди кров'ю її поливали... Так чи довго ще катам катувати?.. Вставайте усі: і панські люди, і козаки, і міщани і всі чесні люди! Бо пропадете всі до одного... Чи вже ж слава козацька пропала? Чи ви хочете быть старцями, та й діти щоб ваші були у неволі! Заприсягніть один одному та биться з панами за правду, за волю, за козацьку долю».¹⁸

Фразеологія цього заклику наслідує стиль Шевченкових революційних поем. Поліційні чинники запідозрили Чубинського, як укладача цієї відозви. Хоч справа й була оповита легендами, Чубинського заслано за царським розпорядженням в Архангельську губернію. Трагічним акордом завершив діло 50-ників підполковник Андрій Красовський. Він, як військовий чин, стримував солдатів від дії проти селян-заколотників. Під військовим мундиром він носив українське козаچه убрання, таємно виготовляв вибухові речовини. Під його впливом його товариш Володимир Синегуб провадив пропаганду серед селян. Синегуба за це заслано у Вятку. Красовського військовий суд присудив до розстрілу, але його нібито помилювано, заслано в Сибір працювати в рудниках. Красовський не скорився, втік з рудників, але загубив карту місцевости, заблукався у безконечних просторах і покінчив самогубством.

* * *

У літературознавстві прийнято вважати, що українські народники після Шевченка були його безсилими переспівувачами. Справді, жоден з літературних талантів того сумного часу не наблизився силою мистецьких образів до Кобзаря. У ліриці створилося багато штампів, невільничого наслідування Шевченкових образів. Одначе не можна спускати з ока, що саме

¹⁷ *Україна*, 1925, ч. 1-2, с. 143-148.

¹⁸ Ф. Савченко: *Заборона українства 1876 р.*, Харків-Київ 1930, с. 350-351.

революційний елемент поезії Шевченка знайшов струмочок свого продовження. Нові поети лише частинно знайшли можливість друкуватися. Децю пройшло на сторінки «Основи» через руки цензора та ще й обережного Білозерського, децю з'являлось із великим запізненням у Галичині.

Найбільше Шевченкова манера письма та ідейний комплекс поета позначилися у Василя Кулика. Соціальні й національні мотиви у нього рівноважаться. Поезія «Нетяга» — це думки зубожілого селянина,

«Без свити і босий і хліба нема
І люди те бачать та кажуть: дарма!
Здиришки послідню корову шінують
Хатина безверха — сусіди глузують
У хату заглянеш — у засіках пусто,
І заросла нива свиріпою густо

Ой, кину я лихом об землю сирую
Пом'яну на сей раз доленьку лихую
Потягну степами, а косу на плечі...
Гей, браття — нетяги ударимо в коси!

Зовсім явно Шевченкові ідейні інтонації і навіть стилеві прикмети виступають в поезії Кулика «Думка», але і це не рабське наслідування, бо і тут яскрава політична ширість:

Стоять села, вишневі, сади зеленіють
Степом-полем, як в золоті, лани наші спіють
І здається, на ті села з неба щастя летіть
Чого ж така думка чорна коло серця в'ється?

Подивлюся Україно, подивлюся, мамо,
Подивлюся та й заплачу гіркими сльозами
І подумаю: вернися, велика Руїно,
Нехай ще раз попробує щастя Україна!
Нехай ще раз своє слово вимовлять гармати
Може нового Богдана породила мати

Не хотів би, мамо, крови, пожежі недолі
Якби не так важко бачить братів у неволі...

Ідучи в сліди «Кобзаря», намагалися поети виробляти вже свої стильові прийоми. Це вже був переважно реалізм. Поставали оригінальні образи, але провідні Шевченкові думки відзивалися луною в цих поезіях.

Яскравий гумор співомовок Руданського не властивий Шевченкові, але у співомовках зазвучала могутньо зневага до московських колонізаторів. Це було Шевченкове, висловлене новим способом.

Відгук Шевченкового «Послання», де він картає українське панство, продовження Тарасового євангельського християнізму бринить у Кониського:

«Христос носив вінець терновий
Святу кров свою пролив,
Своєю смертю святою
Народ з неволі іскупив:

А ви народ рабом зробили,
Братів за гроші продали
Народ у тернях водили.
І піт і кров його пили

Ви гірше Юди! Той вдавився —
Ви тими грішми живеє
Що менший брат за вас трудився
І брату жить не даєє».

Як політичний засланець-п'ятдесятник, він умів промовить наново мужнє слово:

«Я не боюсь тюрми і ката,
Вони для мене не страшні!
Страшніш тюрма у рідній хаті,
Неволя в рідній стороні

Мені не стид носить кайдани
За волю краю і братів;
Та стид золочені жупани
Носить, найнявшись до катів

Що нам тюрма! То справа наша!
Ми всі тепер сидим в тюрмі
Всі п'єм одну ми скорбну чашу,
Одна вона — тобі й мені.

Кониський, Ніщинський, Руданський, Кулик зберегли Шевченкову ідейно-мистецьку традицію, їх не можна цілком вмістити в рамки українофільства. Світ українофільства складався з побожного культу старовинних козацьких реліквій, схиляння перед стражданнями селянина, збирання і плекання вартостей української віковичної культури, дбання про багатство рідної мови. Вони тяжили до аполітизму, а коли зверталися до політики, то їм мріялися невизначні соціалістичні ідеї, федералістичні надії. Шевченкова ідейно-політична традиція перервалася. Вона напівпробуджувалася у Грабовського, а виросла у Л. Українки та І. Франка. Але ці проблеми стоять уже поза межами моєї теми.